

Крычко В. П. (Мінск)
Старабеларуская літаратурная эпісталаграфія:
станаўленне нацыянальнай традыцыі

Генезіс літаратурнай эпісталаграфіі на нацыянальнай глебе, зараджэнне айчыннай традыцыі эпістальнага жанру ў літаратуры Беларусі звязаны з імёнамі Клімента Смалыціча і Кірыла Тураўскага, у творах якіх выразна прасочваецца ўплыў апасталічнага ліста і патрыстычнай візантыйскай эпісталаграфіі.

Да нашага часу захаваліся наступныя помнікі старабеларускай эпісталаграфіі XII ст. (Аб'ём старабеларускай эпістальнай спадчыны XII ст. дакладна не вызначаны. Асобныя помнікі альбо яшчэ не выяўлены ў рукапісах, альбо страчаны назаўсёды. Маюцца на ўвазе, найперш, пасланні Кірыла Тураўскага да Андрэя Багалюбскага, пра што сведчыць пролагавае жыццё свяціцеля Тураўскага: «Андрею же, Боголюбскому князю, многа послания написа от евангельских и пророческих писаний, яже суть чтомы на праздники Господьския...» [4, с. 63]. Гэтыя радкі маюць рознае прачытанне. Паводле аднаго меркавання, вядомыя нам Словы Кірыла Тураўскага на царкоўныя святы былі перапісаны для Андрэя Багалюбскага і адпраўлены яму ў форме пасланняў. Паводле іншага меркавання, згаданыя ў жыцці пасланні былі самастойнымі творамі, змест і лёс якіх – адна са шматлікіх загадак старажытнасці. Па-другое, «Пасланне да Фамы прасвітара» Клімента

Смаляціча – гэта толькі адзіны фрагмент перапіскі паміж князем, верагодна, Расціславам Мсціславічам, прыбліжаным да яго прасвітарам Фамой і мітрапалітам Кліментам.): «Послание, написано Климентом, митрополитом руским, Фоме прозвитуру, истолковано Афонасием мнихомъ. Господи, благослови, Отче» Клімента Смаляціча [7, с. 124–137] і «Послание некоего старца къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме» Кірыла Тураўскага [7, с. 166–168].

Жанравае азначэнне «послание», пададзенае ў загаловах твораў, дазваляе вылучыць у тэкстах помнікаў пэўныя ўласцівыя гэтаму жанру атрыбуты, якімі, па трапнаму выразу Дз. С. Ліхачова, жанры валодалі, як валодалі імі адлюстраванні святых [5, с. 336]. **Жанраўтваральнымі рысамі эпісталаграфіі** з’яўляюцца: указанне адрасата паслання, формула зваротка, прывітальная формула і згадка пра раней атрыманы ліст. Пасланне мітрапаліта Клімента, якое Д. М. Буланін слухна назваў «славянскай рэплікай апостальскага паслання» [2, с. 183], адрасавана прыбліжанаму князя Расціслава Мсціславіча Смаленскага *Фоме прозвитуру*. Звяртаючыся да гэтай асобы, Клімент ужывае ў тэксце твора характэрныя для грэчаскіх узораў эпісталаграфіі формы са словам *любы: твоя любве, возлюбленыи ми о господе брате Фомо* і называе аўтара атрыманага ім раней «писания» *любимиче*. На гэтым фоне звяртае на сябе ўвагу адсутнасць прывітання ва ўступнай частцы паслання, якая ўмоўна пачынаецца з увядзення традыцыйнай сярэднявечнай «самаўніжальнай» формулы (*captatio benevolentiae*) як спосабу выказвання пашаны да адрасата: *Почет писание твоя любве, яже аще и медмено бысть, почюдихся и в чинъ въспомяновениа приникъ, зело дивихся благоразумию твоему... Имаъ писание твое наказание с любовию к нашему тцеславию... И вину ми исповедавшу, егоже ради пишеши, ты же, любимиче, не тяжьско мни мною восписаною ти хартиєю* (Тэксты помнікаў цытуюцца ў спрошчанай арфаграфіі.). Аднак веданне зместу твора дазваляе ідэнтыфікаваць працытаваны фрагмент паслання як прыклад **іранічнага красамоўства** Клімента Смаляціча, скіраванага ім супраць апанента ў асобе святара Фамы. Аўтар мусіў падпарадкоўвацца нормам і традыцыям жанру, якія вымагалі следавання этыкету, не зважаючы нават на вострую палемічнасць у адносінах з адрасатам. Мяркуем, што ўжыванне мітрапалітам такога вытанчанага прыёму вядзення палемікі было абумоўлена і яе публічным характарам. Ва ўступе Клімент занатаваў надзвычай важную інфармацыю, якая тычыцца сітуацыі абвяшчэння «писания» прасвітара перад аўдыторыяй: *...И тако с радостию прочет пред многыми послухи и пред княземъ Изяславом тобою присланое къ мне писание*. Верагодна, у манастырах

прамаўляўся і адказ Клімента Смаляціча Фаме, пра што сведчыць выраз *Господи, благослови, Отче* ў назве пасланьня ў адным са спісаў твора.

Твор свяціцеля Кірыла Тураўскага «Послание къ богоблаженному Василию архимандриту о скиме», паводле загалюка, адрасаваны ігумену Кіева-Пячэрскага манастыра *богоблаженному Василию архимандриту*. Вытрымліваецца і другая нарматыўная рыса эпісталаграфіі, калі Кірыл прыгадвае: *А о немже, господине, прислалъ ми еси грамоту, аки прошая великаго и святаго скимнаго образа, въ н же издавна облещися желаеши*. Аднак з простымі штампамі ветлівасці *господине, мои милыи господине и благодетелю, милыи мои господине, милыи мои господине, честныи Василии* суседнічае пышная форма зваротка: *...Милыи мои господине, всечестныи богоблаженыи Василие, воистинну славныи, великыи въ всем мире архимандрите, отче отцемъ, велики во всем мире, вож вышняго пути, тонкоразумноя душе, умом вся богодухновенныя книги пронорящи, вторыи печерьскыи игумене Феодосие, /аще не именем, но, дела и верою, равенъ сыи оного святости!// Но и паче того провозвеличил тя есть Христос, /яко угоднаго своего раба и своа матери слугу: // он бо, наченъ церковь, позван бысть Богомъ и к нему отъидеть, / тобою же не точию церковь бо содела, но и стены каменья около святыя лавры созда, идеже святыхъ жилища и преподобных дворы, беспрестанно поющих Бога въ Троици, славящих во двою существу воплощъшася от Духа Свята и Мариа девица вочеловечъшася, за грехы наша постравъ распятие и смерть*. Працытаваны ўрываек уяўляе сабой **пахвалу** Васілію Пячэрскаму ў складзе пасланьня.

«Самапрыніжэнне» выяўляецца ў нарматыўнай для эпісталаграфіі прывітальнай формуле *поклоняние отъ моего недостоиньства къ твоему преподобьству* і адлюстроўваецца ў аўтарскім самавызначэнні сябе як убогага вучня і раба: *...Но не яко неведы ищещи, но пытаеши моя нищеты, аки достоитъ учителю ученика и господину раба*. «Самаўніжэнне» Тураўляніна ў гэксце помніка тлумачыцца выказваннем пашаны да адрасата і ўвенчваецца топасам біблейскага паходжаньня *аз же аще грешенъ есмь*.

Калі эпоха Сярэднявечча ўзбагаціла айчыннае прыгожае пісьменства бліскучымі ўзорамі багаслоўска-палемічнай («Пасланне да Фамы прасвітара» Клімента Смаляціча) і панегірычнай («Пасланне аб схіме» Кірыла Тураўскага) эпісталаграфіі, Рэнэсанс пакінуў у спадчыну помнікі эпісталаграфіі любоўнай і ваенна-стратэгічнай.

Ліст-адказ Барбары Радзівілянкі каралю Жыгімонту Аўгусту, напісаны на старапольскай мове ў к. 40-х гг. XVI ст. [1, с. 379–380], дэманструе творчае засваенне аўтаркай міласнага пасланьня

спецыфічных рыс, уласцівых візантыйскай эпістальнай традыцыі. І ў зваротку: *Найяснейшы міласцівы Кароль, Пане а Пане мой міласцівы, і ў антычным топасе выказвання радасці з нагоды атрымання ліста: Вашай каралеўскай мосці, свайму міласціваму пану я пакорна дзякую, што мне, найменшай служэбніцы сваёй Ваша каралеўская мосць, мой міласцівы пан меў ласку даць знаць у сваім лісце пра здароўе Вашай каралеўскай мосці, на той час фартуннае, што я слуга Вашай каралеўскай мосці чуць рада і то ўважаю сабе вышэй за ўсе пацехі на свеце і за ўласнае здароўе ..., і ў этыкетным пажаданні здароўя: ...такога ж фартуннага [здароўя] Вашай каралеўскай мосці ад пана Бога жадаю пануе стылістычная сіметрыя, якая вар'іруе сваю знешнюю форму ад люстраной міласцівы Кароль, Пане а Пане мой міласцівы, за ўсе пацехі на свеце і за ўласнае здароўе да паралельнай Вашай каралеўскай мосці, свайму міласціваму пану, але нязменна выконвае абстрагуючую функцыю, што абумоўлівае суцэльнае панаванне формы над зместам.*

Да азначанай візантыйскай традыцыі належыць і формула аўтарскага самаўніжэння, якая знаходзіць сваё выяўленне як ў самім лісце: *пакорна дзякую, я слуга Вашай каралеўскай мосці, найменшай служэбніцы, так і ў подпісе да яго Вашай Каралеўскай Мосці вечная слуга Барбара Радзівілянка.*

З антычных часоў да ліста прынята было прыкладаць падарунак (напрыклад, у Візантыі, адрасат найчасцей адорваўся рыбай). Класічным аўтарам наслідавала ў сваіх лістах і Барбара Радзівіл, калі так тлумачыла значэнне атрыманага ад сваёй каханай каралём Жыгімонтам гадзінніка: *...Бадай бы мне ў хуткім часе азначыў фартунную і вясёлую гадзіну прыезду Вашай каралеўскай мосці самага да нас, якога ў добрым здароўі, нязменнай ласцы перад сабой, каб хутка ўбачыла, дай мне то, пане Божжа* [9, с. 192].

Узорам старабеларускага рэнесанснага эпістальнага «самаўніжальнага красамоўства» можна лічыць наступны фрагмент «Ліста 13. До Остафея Волловича, каштеляна Троцкаго» Філона Кміты-Чарнабыльскага: *А теж, як доробило лихо прорезутся и зубы. Которое, хотя широко, але як малое писание мое приняли до ушу Вашей панской милости милостиве, с покорюю ниско чолом бью для вшехмогучого Бога, не труднечи для мене, слуги своего, ручки своее панское, але хотя малому хлопяти своему панскому до мене, служебника унижоного Вашей милости, што ж кольвек ку вырозуменю моему рач з ласки Вашей милости панское розказать отписать. Которому зичечи себе и покорне унижоные службы мои милостивой ласце Вашей милости залецам, просечи, абым з нее о(т)пуцон не был* [1, с. 419–420]. Створаныя на старабеларускай мове «Допісы», якія

аршанскі стараста дасылаў з беларуска-расійскага памежжа ў Вільню службовым асобам ВКЛ на працягу 1573–1574 гг., як сцвярджае С. Л. Гаранін, карысталіся вялікай папулярнасцю ў чытачоў і пісьменнікаў Княства, а таму іх уплыў на фарміраванне эпістальнага жанру ў даўняй беларускай літаратуры не можа выклікаць сумнення [3, с. 411].

Беларускае барока адкрыла новыя мажлівасці эпістальнага жанру, які знайшоў прымяненне ў рэлігійна-палемічнай і парадыйна-сатырычнай літаратуры, быў запатрабаваны ў барочнай версіфікацыі і свецкай перагрынацыі, урэшце, спарадзіў аўтэнтчныя ўзоры сямейнай эпісталаграфіі (жаночай, што немалаважна).

О, прэзацное княжа! Леторосли благочестивая великого Володымера, крестившого Рускую землю! [1, с. 614] – багатая тропіка звароту да адрасата ў «Листе Іпатія Потяя къ князю Константину Константиновичу Острожскому», напісаным на старабеларускай мове і датаваным 3 чэрвеня 1598 г., якім распачалася палеміка паміж Іпаціем Пацеем і Канстанцінам Астрожскім аб рэлігійнай уніі, стварае яскравы вобраз кіеўскага ваяводы, абаронцы праваслаўя на землях ВКЛ. Рэлігійна-палемічная эпісталаграфія таксама прадстаўлена ў старабеларускай літаратуры ліставаннем Льва Сапегі і Ясафата Кунцэвіча.

«Пародыйя на дзелавое пасланне», «першым адкрытым лістом» называе С. Л. Гаранін «Ліст да Абуховіча» [1, с. 678], складзены мазырскім шляхціцам Цыпрыянам Камунякам на старабеларускай мове. *Милостивы пане Обухович, а мой ласкавы пане!* – звяртаецца аўтар да смаленскага ваяводы Піліпа Абуховіча – *Не гневайсе, Твоя милость, на мене, што тытулу воеводского не доложыв. Написавшы б я воеводою смоленским, то бы я солгав; написавшы б опять безвоеводzkим, то бы се Вашмосьт гневал, хоць не за што* [1, с. 678] і такім чынам зніжана пераасэнсоўвае традыцыйную эпістальную формулу выказвання пашаны да адрасата.

Той жа прыём дэманструе ў сваім беларуска-царкоўнаславянскім віршы «Виншоване именин пресвешченному его милости господину отцу Амфиногену Крыжановскому» Сімяон Полацкі, калі ў шматслоўным загалюўку пералічае выдуманя тытулы адрасата свайго твора: *Виншоване именин пресвешченному его милости господину отцу Амфиногену Крыжановскому, епископу Корельскому, Ивановгородскому, Финскому, Ливонскому, Ингомерданскому, всего Поморья, Вечернего ы Полуночного океана, архимандриту Назаретскому, протосынгелевы Гомелейскому, опатови Рымскому, пробошчови Гданьскому ы Крелевецкому, кустошови Денембарскому,*

игуменови Дисенскому... [6, с. 65] і парадыйна трактуе галоўны матыў грэка-візантыйскай эпісталаграфіі, матыў сяброўства: *Друг твой в пиве, в горелце, в табаце, // Если ты выдал, налай, як собаце!* [6, с. 66]. Верш напісаны ў духу папулярнага ў Рэчы Паспалітай жанру сатырыка-павучальнага паслання [6, с. 396].

Дзённік у форме лістоў да сябра [4, с. 21] з'явіўся у даўняй беларускай літаратуры, калі Мікалай Крыштаф Радзівіл Сіротка ў 1584 г. па-польску пачаў апрацоўваць зробленыя ім у 1582–1584 гг. на Усходзе нататкі і стварыў «Hierosolymitana peregrinatio ill. p. Nicolai Christophori Radziwili, ducis in Olyka, epistolis comprehensa» («Перагрынацыю, або Паломніцтва ясна асветленага князя ягамосці Мікалая Крыштофа Радзівіла ў Святую зямлю»): *Ліст першы. Сяброўскае паведамленне, а не гістарычнае апісанне. Ты прагнеш ад мяне вестак не толькі пра тое, якім спосабам, але і з якіх меркаванняў я спадзяюся на падарожжжа (ужо ў імя Гасподняе распачатае)... ..Дык жа і будзеш, дзеля свае ўцехі, чытаць лісты мае, якія я, калі надарыцца нагода і будзе лёгка пісаць, табе пасылаць буду* [4, с. 166–167] – так распачынае апісанне свайго падарожжжа ў Іерусалім аўтар помніка, які ўпершыню ўбачыў свет на лаціне (Бруксберг, 1601), а ў XVII–XIX стст. восем разоў выдаваўся на польскай мове. У творы адбыўся дыялог паміж свецкім і царкоўным прыгожым пісьменствам, эпісталаграфіяй і паломніцкай літаратурай, лістом і хаджэннем.

Менавіта ў эпістальным жанры распачала свае паэтычныя вопыты «“чорная жамчужына” беларускай літаратуры XVIII ст.» [10, с. 3] Францішка Уршуля Радзівіл, першы вядомы вершаваны твор якой, ліст да мужа, датуецца 1725 г. «Сямейная Муза» адведала паэтку і ў 1728 г., калі нясвіжская князеўна стварыла свае славытыя «Лісты да мужа», у якіх выдатна раскрываецца мастацкая спецыфіка барочнай любоўнай эпісталаграфіі:

*Яснавяльможны мой княжа каханы,
З кім назаўжды я любоўю звязана!
Часта ў далёкі ты край ад'езджаеш,
Сэрцайка ў смутку маё пакідаеш
Часу ў чаканні яно не марнуе,
Ліст да цябе акуратна рыфмуе
І якім-кольвек парадкам і киталтам
Кажэ руцэ натаваць, ледзь не гвалтам,
Шчырыя словы: ў любові прызнанні,
Думкі зычлівыя і пажаданні [8, с. 51].*

Унікальная поліфанічная полілінгвістычная эпісталаграфія Беларусі даўняга перыяду спрычынілася да станаўлення айчынай эпістальнай

традыцыі, абумовіла яе адметны нацыянальны і разам з тым універсальны характар, адыграла найважнейшую ролю ў фарміраванні слоўнай культуры беларускага народа і стварэнні яго адметнага духоўнага мікракосмаса. Лепшае пацвярдэнне таму – ліставанне класікаў нашае нацыянальнае культуры.

1. Анталогія даўняй беларускай літаратуры, XI — першая палова XVIII стагоддзя / Нац. акад. навук Беларусі. Ін-т літ. імя Я. Купалы; Падрыхт.: Богдан А. І. і інш.; Навук. рэд. Чамярыцкі В. А.— Мінск: Бел. навука, 2003.— 1015 с.

2. Буланін Д. М. Античные традиции в древнерусской литературе XI—XVI вв.— München: Sagner, 1991.— 465 с.

3. Гісторыя беларускай літаратуры XI — XIX стагоддзяў: у 2 т. / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы.— Т. 1: Даўняя літаратура: XI — першая палова XVIII стагоддзя / Навук. рэд. В. А. Чамярыцкі.— Мінск: Бел. навука, 2006.— 909 с.

4. Кніга жыццй і хаджэнняў / Уклад., прадм. і камент. А. Мельнікава; Навук. рэд. В. А. Чамярыцкі.— Мінск: Маст.літ., 1994.— 503 с.

5. Лихачев Д. С. Историческая поэтика русской литературы. Смех как мировоззрение и другие работы.— СПб.: Алетейя, 2001.— 566 с.

6. Симеон Полоцкий. Вирши / Сост., подгот. текстов, вступ. ст., с. 5—20, и коммент. В. К. Былинина, Л. У. Звонаревой.— Минск : Мастац. літ., 1990.— 446 с.

7. Поньрко Н. В. Эпистолярное наследие Древней Руси, XI—XIII: Исслед., тексты, пер. / Отв. ред. Д. С. Лихачев; Рос. АН. Ин-т рус. лит. (Пушкин. дом).— СПб.: Наука. Санкт-Петербург. отд-ние, 1992.— 215 с.

8. Радзівіл Ф. У. Выбраныя творы: Пер. з пол. і фр. моў / Уклад. Кавалева С.; Прадм. Некрашэвіч-Кароткай Ж., Русецкай Н.; Камент. Кавалева С. і інш.— Мінск : Бел. кнігазбор, 2003.— 445 с.

9. Русецкая Н. Лісты Барбары Радзівілянкі да караля Жыгімонта Аўгуста // Спадчына.— 1997.— № 6.— С. 186—194.

10. Русецкая Н. Сямейная муза: паэзія Францішкі Уршулі Радзівіл.— Мінск: Кнігазбор, 2007.— 211 с.